

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ**

ШЕВЧЕНКО Олена Борисівна

УДК 903.5-055.2:903.22[(470+571)+(477)]"-03/03"(043.3)

ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОСІЮ У САРМАТІВ

Історичні науки – **07.00.04 - археологія**

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ—2018

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на Кафедрі археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Дзиговський Олександр Миколайович
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова,
професор кафедри археології та етнології України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Симоненко Олександр Володимирович,
Інститут археології НАН України,
провідний науковий співробітник

кандидат історичних наук, доцент
Синиця Євген Валентинович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри Археології та музеєзнавства

Захист відбудеться «_____» _____ 2019 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 по захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за адресою: 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий «_____» _____ 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У вивченні сарматської культурно-історичної спільноти спостерігаються тенденції переходу з глобальних досліджень до більш вузьких питань. Багато теорій, що тривалий час панували у науці, переглядаються. Це пов'язано з накопиченням археологічного матеріалу, удосконаленням та залученням суміжних дисциплін. Нова джерельна база потребує переосмислення. Впливають на стан проблеми і здобутки попередніх наукових поколінь. Кожне дослідження, підсумовуючи різні питання, водночас ставило нові.

Актуальність дослідження. Незважаючи на те, що довгий час проблема жіночих поховань з озброєнням у сарматів вважалася вирішеною, саме розширення джерельної бази за рахунок нових численних досліджень показало, що більшість аспектів цього явища потребує подальшої розробки. Цей процес найкраще ілюструє поява в останні роки значної кількості студій з даної тематики, серед яких окреме місце посідає публікація матеріалу. Критичне осмислення ключових робіт дозволило зрозуміти появу тих чи інших тенденцій, побачити головні проблеми та питання, що потребують вирішення.

Щодо вивчення відповідних писемних джерел у науці продовжують панувати тенденції, притаманні початку минулого століття. Більшість дослідників обмежується їх переліком та використанням інформативних можливостей. Між тим, назріла необхідність виокремлення первинних сюжетів з компілятивних творів та визначення часу їх появи. Перегляду потребує і співвідношення писемних та археологічних джерел.

Аналіз розвитку методологічних аспектів надав можливість розробки власної методики. Незважаючи на велику кількість археологічних пам'яток сарматів та робіт, присвячених різноманітним аспектам проблеми, у науці до теперішнього часу відсутнє узагальнююче дослідження, що мало б відповідати сучасному стану джерельної бази.

Всебічне дослідження різних аспектів сарматських жіночих поховань з озброєнням дозволяє не лише вирішити питання участі жінок у війні, але з'ясувати хронологічні та регіональні особливості, визначити семантику розміщення зброї біля похованої. З огляду на це, значний інтерес становлять великі могильники, які надають можливість для порівняння жіночих поховань з озброєнням з синхронними чоловічими комплексами. Крім того, сучасні можливості комунікацій дозволили отримати репрезентативні вибірки, здатні надійно ілюструвати загально-сарматські явища.

Нагальна необхідність саме комплексного вивчення та систематизації усього масиву жіночих поховань зі зброєю у сарматській культурно-історичній спільноті у хронологічному і просторовому вимірах зумовила актуальність запропонованого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертацію виконано в рамках наукових тем Кафедри археології та етнології України:

«Реконструкція палеоландшафтів і розселення людини в Північному Причорномор'ї за останні 20 тис. років» 2007—2011 рр. (номер державної реєстрації 0107U08001); «Дослідження давньої історії Північно-Західного Причорномор'я: міждисциплінарний підхід». 2012—2016 рр. (номер державної реєстрації 0112U005265).

Метою дослідження є аналіз та систематизація жіночих поховань зі зброєю сарматської культурно-історичної спільноти.

Мета роботи зумовлює такі **завдання**:

- проаналізувати наявний масив наукової літератури, де розглядалося питання жіночих поховань зі зброєю у сарматів;
- розглянути відомі праці античних авторів та визначити першоджерела та компілятивні твори;
- розробити методику дослідження археологічного матеріалу з метою визначення утилітарної та ритуальної функції покладення зброї у жіночі поховання;
- створити вибірки сарматських поховальних комплексів з антропологічним визначенням статі похованих, відповідно до територіальних та хронологічних меж;
- згідно авторській методиці провести індивідуальний аналіз кожного окремого жіночого поховання, що містить зброю, та визначити його семантику;
- систематизувати та проаналізувати весь масив комплексів з утилітарною та ритуальною функцією покладення зброї;
- співвіднести відомості писемних джерел з археологічним матеріалом.

Предметом дослідження є жінка у культурно-історичній спільноті сарматів.

Об'єктом дослідження є жіночі поховання зі зброєю сарматської культурно-історичної спільноти.

Методологічну основу дисертації складає комплексний підхід до вивчення матеріалу. Дослідження здійснювалося з широким залученням статистичних методів обробки значного за обсягом масиву пам'яток. Крім того у процесі написання роботи використані загальноісторичні методи пізнання (порівняльного аналізу та синтезу, логічний, хронологічний, метод аналогій та типологічний).

Хронологічні рамки дослідження – IV ст. до н.е. — IV ст. н.е. - охоплюють усі періоди розвитку сарматської культурно-історичної спільноти: ранній, середній та пізній.

Територіальні межі охоплюють Південне Приуралля, Поволжя, Подоння та Північне Причорномор'я.

Джерельною базою дослідження є сукупність писемних, археологічних та етнографічних джерел, основну частину якої складають археологічні матеріали (2393 поховання з 221 могильнику).

Наукова новизна роботи полягає у:

Вперше:

- здійснено аналіз усього масиву сарматських жіночих поховань зі зброєю на підставі антропологічного визначення статі похованих;
- розроблено авторську методичку для визначення утилітарної або ритуальної функції покладення зброї у жіночі поховання;
- визначено поховання з ритуальним значенням зброї, окреслено загальну картину.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення загальної картини участі сарматських жінок у війні;
- вивчення причин появи історіографічного міфу про неодмінну войовничість сарматських жінок;
- визначення причин, що змушували жінок кочовиків братися за зброю.

Уточнено:

- першоджерела писемних свідочств легендарного характеру;
- час появи первинних сюжетів наративних свідочств;
- співвідношення археологічного матеріалу з відомостями писемних джерел.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання отриманих результатів для написання узагальнюючих робіт, присвячених дослідженню сарматської культурно-історичної спільноти, а також ролі жінки у кочових спільнотах. Розроблена методика може бути використана для подібних досліджень інших кочових культур.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були оприлюднені у доповідях та повідомленнях на засіданнях кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова та відділу археології раннього залізного віку ІА НАНУ, міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях в Україні: м. Одеса (2007, 2008, 2018 рр.), м. Луганськ (2011 р.), м. Чернівці (2011 р.), м. Харків (2011, 2012 рр.) м. Київ (2017 р.) та Росії: м. Кострома (2012 р.), м. Ростов-на-Дону (2014 р.). На вченій раді Одеського Археологічного музею НАНУ.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 18 наукових статей, з них п'ять у фахових наукових виданнях, затверджених ДАК України, та 2 у зарубіжних виданнях.

Обсяг та структура роботи. Відповідно до сформульованих завдань, структура роботи складається зі вступу, шістьох розділів та висновків (178 стор.). Додатки до дисертації розділено на два блоки: малюнки (57 стор.), таблиці (104 стор.). Список використаної літератури складається із 253 позицій. Загальний обсяг дисертації складає 368 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** розкрито загальну характеристику роботи, сформульовано актуальність, визначено мету і завдання, предмет і об'єкт дослідження,

джерельну базу. Окреслено хронологічні й територіальні межі, визначено методи та методику роботи, показано новизну та її практичне значення. Повідомлено про апробацію результатів і структуру рукопису.

РОЗДІЛ 1 ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

У підрозділі **1.1. Стан наукової розробки теми** розглядається історія досліджень жіночих поховань зі зброєю у сарматів. Початок наукової розробки теми припадає на першу чверть минулого століття і має, таким чином, вже майже столітню історію. У рамках її досить упевнено простежуються головні наукові тенденції окремих часових періодів. Вони залежали від переважаючого джерела, яке використовували дослідники, та головного питання, що вони перед собою ставили.

Перший період наративно-савроматський (початок минулого століття — 1947 р.). Як головне джерело виступають писемні джерела, які здебільшого були присвячені савроматам. Цей період характеризується невеликою кількістю робіт, але нечисленні праці дослідників стали базовими для пізнішого часу.

Другий період – археологічно-матріархальний (1947—1990 рр.), коли переважаючим джерелом стають археологічні матеріали. Одне з головних питань — чи існував у сарматів матріархат або його пережитки. Як одне з головних джерел продовжують використовуватися писемні свідчення, до яких спостерігається майже повна довіра (особливо у зарубіжних дослідників). Автори все частіше торкаються не тільки савроматів, але й сарматів. Поступово останні виходять на перший план. Стаття небіжчиків визначається переважно за поховальним начинням, у результаті чого було отримано досить високі показники войовничості жінок (20 % за К.Ф. Смірновим). Отримані кількісні показники у подальшому не підтвердились.

Третій період міждисциплінарно-сарматський (з 1990 р. по сьогодні). Дослідники користуються сукупністю джерел суміжних дисциплін. Одне з головних питань семантика зброї у жіночих похованнях. Відбуваються перші спроби критичного підходу до робіт авторитетних попередників. Провідною стає теорія, що жінки кочовиків брались за зброю через часту загибель або відсутність чоловіків. Відбувається зменшення кількісних показників войовничості савроматських і сарматських жінок. Все більше дослідників усвідомлюють необхідність проведення більш ретельного спеціального дослідження на базі масового матеріалу. Приділяється значна увага методологічним аспектам. Жінка-воїн вважається загальнокультурним явищем.

У підрозділі **1.2. Свідчення давніх авторів про участь савроматських та сарматських жінок у війні** здійснюється аналіз всієї

сукупності відповідних наративних свідоцтв. Визначаються першоджерела певного сюжету, шляхи його формування. Проводиться визначення залежних, тобто компілятивних творів, та здійснюється їх характеристика. За можливості визначаються вірогідні джерела та час появи того чи іншого сюжету. Робиться спроба визначити час появи окремого свідоцтва. Отримані відомості співвідносяться з археологічним матеріалом.

У результаті з численних свідоцтв давніх авторів виокремлюються лише дві сюжетні лінії. Одна з них розповідає про походження савроматського племені від шлюбу скіфських юнаків з амазонками, у результаті чого жінки цього племені традиційно ведуть войовничий спосіб життя. Найдавніша згадка подібного змісту, що збереглася до нашого часу, належить Геродоту і датується серединою V ст. до н.е. Однак, вазовий живопис дозволяє припустити, що зазначена літературна традиція сягає початку VI ст. до н.е., коли грецькі легенди про амазонок стали пов'язувати із савроматами. На сьогодні наявний археологічний матеріал не підтверджує історичність легенди, переданої Геродотом. Друга сюжетна лінія розповідає, що у результаті загибелі усього чоловічого населення, яке пішло у похід, владу у савроматів перейняли жінки. Встановити джерела і час появи даного сюжету на сьогодні не вдалося, і немає можливості для співставлення цього свідоцтва з археологічним матеріалом. Лише філософ Платон (IV ст. до н.е.), впевнено говорить, що він не лише чув, але й знає про жінок-воїнів, що проживають навколо Меотиди. Це свідоцтво підтверджується значним археологічним матеріалом. До сарматського часу належить лише свідоцтво Помпонія Мели, яке датується I ст. до н.е. Усі інші твори є лише майже дослівним переказом твору Геродота.

У підрозділі **1.3. Методичні засади та методика дослідження** вказана методологічна основа дослідження. Наводяться основні засади розробленої автором методики визначення утилітарної або ритуальної функції покладення зброї у жіночі поховання. Як контрольна група виступають синхронні чоловічі непорушені поховання відповідного могильника. Порівняльний аналіз проводиться за такими ознаками: виявляється набір озброєння; здійснюється типологічний аналіз кожного окремого виду зброї та місця фіксації. Для цього складається графічна схема. Після опрацювання відомостей з контрольної групи, проводиться порівняльний аналіз за усіма ознаками з жіночими похованнями. За мірою семіотичності виокремлюються дві групи зброї. Якщо два пункти з трьох впевнено відповідають чоловічим комплексам, то жіноче поховання слід визнати військовим (утилітарна функція). Якщо з трьох пунктів аналогії є лише по одному, або їх взагалі немає, то слід визнати, що зброю у жіноче поховання було покладено з функцією ритуальною. Усі засади методики було перевірено на практиці на матеріалах сарматської культурно-історичної спільноти.

РОЗДІЛ 2

ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ КОЧОВИКІВ IV—III СТ. ДО Н.Е.

У підрозділі **2.1. Жіночі поховання зі зброєю кочовиків Південного Приуралля IV—III ст. до н.е.** провадиться аналіз 387 поховань. Зброя була зафіксована у 20 жіночих комплексах, серед них порушеними виявились три, один – спірний. До утилітарної функції віднесено 12 поховань, до ритуальної чотири. Поєднання утилітарної та ритуальної функцій було виявлено у двох комплексах. Показник жіночих військових поховань від загальної кількості становить 7,8 %. З 20 могильників військові жіночі поховання було зафіксовано лише у чотирьох. В одному могильнику таких комплексів могло бути від двох до п'яти. Більшість жінок були вже зрілого, а деякі й похилого віку. Жінки брали участь у всіх тактичних прийомах. Залучались до бойових дій як жінки з рядових, бідних прошарків, так і з більш багатих — середніх. Однак аристократичних поховань зафіксовано не було. Окрім зброї, нерідко фіксувались прясельця, шильця та проколки. Одинадцять з дванадцяти поховань жінок-воїнів були у курганах з великою кількістю синхронних могил. Це може свідчити, що жінки-воїни існували, переважно, у великих сім'ях чи родах. У випадку ритуальної функції — зброя представлена поодинокими екземплярами.

У підрозділі **2.2. Жіночі поховання зі зброєю кочовиків Поволжя IV—III ст. до н.е.** провадиться аналіз 178 поховань. Зброя була зафіксована у чотирьох жіночих комплексах. Серед них порушеним виявився один, та один – спірний. До утилітарної функції віднесено одне поховання, стільки ж до ритуальної. Показник жіночих військових поховань від загальної кількості становить 2,7 %. З 20 могильників військового жіночого поховання було зафіксовано лише у одному. Таким чином слід визнати, що для даної кочової групи подібне явище спостерігалось вкрай рідко.

РОЗДІЛ 3

ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ У САРМАТІВ II—I СТ. ДО Н.Е.

У підрозділі **3.1. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Південного Приуралля II—I ст. до н.е.** провадиться аналіз 119 поховань. Зброя була зафіксована у трьох жіночих комплексах. До утилітарної функції віднесено одне поховання, до ритуальної — два. Поєднання утилітарної та ритуальної функцій було виявлено у одному комплексі. Показник жіночих військових поховань від загальної кількості становить 2 %. Кургани, що містили захоронення жінок-воїнів, нараховують найбільшу кількість синхронних комплексів. Зброя з ритуальною функцією представлена поодинокими екземплярами.

У підрозділі **3.2. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Поволжя II—I ст. до н.е.** провадиться аналіз 412 поховань. Зброя була зафіксована у

18 жіночих комплексів. Серед них порушеними виявились два, спірних - два. До утилітарної функції віднесено шість поховань, до ритуальної сім. Показник жіночих військових поховань від загальної кількості становить 4,6 %. З 35 могильників військові жіночі поховання було зафіксовано лише в п'ятьох. У одному могильнику таких поховань могло бути не більше двох. Усі жіночі поховання даної групи, за складом начиння, можна віднести до рядового населення. Жіночі військові поховання, за рідкісним винятком, фіксуються у курганах, що містили порівняно велику кількість синхронних могил. Зброя з ритуальною функцією представлена парними вістрями стріл.

У підрозділі **3.3. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Подоння II ст. до н.е. — початку I ст. н.е.** провадиться аналіз 274 поховань. Зброя була зафіксована у вісьмох жіночих комплексах. Серед цих комплексів один виявився спірним. До утилітарної функції віднесено п'ять поховань, до ритуальної - одне. Показник жіночих військових поховань від загальної кількості становить 4,7 %. З 24 могильників військові жіночі поховання було зафіксовано лише у трьох. У одному могильнику таких поховань могло бути не більше трьох. Вік смерті складався від 18 до 45 років. Усі поховання містили небагате рядове начиння. Курганів зі значною кількістю синхронних поховань, серед яких є й жіночі військові, у даній групі не спостерігається. У трьох комплексах з п'яти жінки були поховані разом з дітьми.

У підрозділі **3.4. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Північного Причорномор'я II ст. до н.е. — першої половини I ст. н.е.** провадиться аналіз 53 поховань. Жіночих поховань зі зброєю зафіксовано не було.

РОЗДІЛ 4

ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ У САРМАТІВ

I — СЕРЕДИНИ II СТ. Н.Е.

У підрозділі **4.1. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Південного Приуралля I — середини II ст. н.е.** вибірка доступних поховань для проведення аналізу визнається недостатньою.

У підрозділі **4.2. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Поволжя I — середини II ст. н.е.** провадиться аналіз 184 поховань. Зброєю було зафіксовано у вісьмох жіночих комплексах. Серед них порушеним виявився один, один — поранення та один — спірний. До утилітарної функції віднесено три поховання, до ритуальної — два. Поєднання утилітарної та ритуальної функцій було виявлено у одному комплексі. Показник жіночих військових поховань від загальної кількості становить 4,6 %. З 18 могильників військові жіночі поховання було зафіксовано лише у трьох. В одному могильнику таких поховань могло бути не більше одного. Судячи з набору озброєння, жінки брали участь як у ближньому, так і в дистанційному бою. Поховальне начиння — рядове. У похованнях, в яких зброя виконувала ритуальну функцію, знаходять поодинокі вістря стріл.

У підрозділі **4.3. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Подоння I — середини II ст. н.е.** провадиться аналіз 126 поховань. Зброя була зафіксована у п'ятьох жіночих комплексах. Серед них порушеними виявились три. До утилітарної та ритуальної функції віднесено по одному комплексу. Показник жіночих військових поховань від загальної кількості становить 2,3 %. З 16 могильників військове жіноче поховання було зафіксовано лише у одному. Вперше у жіночому похованні було зафіксовано бойовий ніж. Жіноче поховання, що визнане військовим, мало бідне начиння. Ні традиційних жіночих знарядь праці, ані предметів туалету чи прикрас зафіксовано не було. Вперше ритуальна функція представлена сокирою.

У підрозділі **4.4. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Північного Причорномор'я I — середини II ст. до н.е.** провадиться аналіз 185 поховань. Зброя була зафіксована у двох жіночих комплексах. Один виявився спірним, другий віднесено до ритуальної функції. У останньому випадку це було архаїчне вістря стріли (амулет). У випадку смерті немовляти та матері, у могилу поряд з померлими могли класти залізні сокири. Однак зазначене припущення є дискусійним. Скоріш за все, архаїчні сокири були амулетами загального характеру. Усі поховання мали багате начиння.

РОЗДІЛ 5

ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ У САРМАТІВ

ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ II—IV СТ. Н.Е.

У підрозділі **5.1. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Південного Приуралля другої половини II—IV ст. н.е.** провадиться аналіз 114 поховань. Жіночі військові комплекси серед них відсутні. Сокира, знайдена біля жінки з кургану 2 могильника Лебедьовка Г.І. Багрикова відноситься до ритуальної функції. Комплекс мав неординарне багате начиння.

У підрозділі **5.2. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Поволжя другої половини II—IV ст. н.е.** провадиться аналіз 197 поховань. Зброя була зафіксована у двох жіночих комплексах. Один з них було віднесено до утилітарної функції, другий – до ритуальної. Показник жіночих військових поховань від загальної кількості становить 1,8 %. З 24 могильників військове жіноче поховання було зафіксовано лише у одному. Судячи за складом озброєння, жінки, як і більшість чоловіків, володіли зброєю ближнього бою. Іноді у жіночих комплексах зустрічаються неординарні, імовірно бойові ножі. Поховальне начиння було різноманітним, але загалом небагатим.

У підрозділі **5.3. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Подоння II—IV ст. н.е.** провадиться аналіз 125 поховань. Зброя була зафіксована у шістьох жіночих комплексах. До утилітарної функції віднесено три поховання, до ритуальної – так само. Показник жіночих військових поховань від загальної кількості становить 7,1 %. З 23 могильників військові жіночі поховання було зафіксовано лише у трьох. У окремому могильнику таких поховань могло бути не більше одного. Вік смерті складав від 20 до 40 років.

Жінки застосовували зброю як ближнього, так і дистанційного бою. Усі могили мали рядове поховальне начиння. У випадку ритуальної функції зброя представлена сокирами, клевцем або парадним кинджалом. Усі поховання цієї групи мали багате, різноманітне начиння.

У підрозділі **5.4. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Північного Причорномор'я II—IV ст. н.е.** було виявлено лише один жіночий комплекс зі зброєю, але поховання було зруйноване.

РОЗДІЛ 6

ЗБРОЯ У ЖІНОЧИХ ПОХОВАННЯХ САРМАТІВ

ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У підрозділі **6.1. Утилітарна функція — військові поховання** йдеться про узагальнюючі особливості жіночих поховань, що були визнані як військові. Робиться спроба зрозуміти, які чинники змушували жінок братися до зброї. Проведений аналіз показав, що до війни могли залучати жінок з великих родів, що мали скрутне майнове становище. Участь жінок у війні залежала від традицій, прийнятих у кожному окремому роді. У більшості родових груп подібний звичай не зустрічається. Простежена ситуація не викликає подиву і цілком може бути пояснена поліетнічністю сарматів. Але не можна виключати, що існували і інші чинники – власний вибір жінок, особливості військової справи.

У сарматів II—I ст. до н.е. доля жінок серед всіх військових поховань становить від 2 % (Південне Приуралля) до 4,7 % (Подоння). Після рубежу н.е. нечисленні жіночі військові поховання фіксуються лише у сарматів Поволжя (4,6 %) та Подоння (2,3 %). З середини II по IV ст. н.е. спостерігається деякий сплеск серед пам'яток Подоння — 7,1 %. По інших регіонах ці показники невисокі, або, не зважаючи на повноцінність вибірки, не фіксуються взагалі. Участь жінок у війні залежала від традицій прийнятих у кожному окремому роді. У більшості родових груп подібний звичай не зустрічається.

Вік смерті показує, що брати участь у бойових діях могли жінки з 17 років аж до зрілого віку (45 і більше). Це суперечить поширеній думці, яка базувалась переважно на писемних джерелах, що воїнами могли бути лише молоді дівчата до заміжжя. Сарматські жінки-воїни могли виходити заміж та народжувати дітей.

Жіночі поховання зі зброєю кочовиків Південного Приуралля IV—III ст. до н.е. за більшістю ключових ознак тяжіють до скіфів Північного Причорномор'я, а частиною до більш пізніх сарматів, займаючи ніби проміжну позицію.

У підрозділі **6.2. Ритуальна функція використання зброї** здійснюється узагальнюючий аналіз жіночих комплексів, зброя в яких була покладена з ритуальною функцією. За сарматської доби вістря стріл є

найчисленнішим свідченням ритуального використання зброї у поховальному обряді. Наведений звичай, у переважній більшості, був властивий багатому, аристократичному населенню, тоді як у рядовому середовищі він зустрічається у поодиноких випадках. Ритуальне використання вістер стріл у поховальному обряді починає активно фіксуватись з IV ст. до н.е. і триває аж до рубежу н.е. Найбільше поширення (10 % від усіх жіночих комплексів) було зафіксовано для поховань з Південного Приуралля II—I ст. до н.е. У середньосарматській час лише 2,3—2,8 % було враховано для жіночих комплексів з території Поволжя та Північного Причорномор'я. У пізньосарматську добу подібний звичай не фіксується взагалі. У окремому могильнику з цими характеристиками фіксується не менше двох, або й три жіночих поховання.

До рубежу н.е. сармати у ритуальній функції використовували сучасні їм вістря стріл. Пізніше це вже архаїчні, давні екземпляри. Тлумачення поодиноких стріл як амулетів не завжди однозначне. Найчастіше поряд з вістрями вміщували розбите дзеркало, шматки крейди та прясельце, ці речі імовірно мали спільне сенсове навантаження. Вістря також могли використовувати як підвіски, дрібні колючі інструменти. Переважна більшість жінок, поряд з якими були знайдені поодинокі вістря стріл, були зрілого або взагалі похилого віку. Більшість поховань залишено представницями заможного, а деякі аристократичного населення. Подібні випадки фіксуються також у похованнях чоловіків та підлітків.

З ритуальною функцією сармати вміщували у жіночі поховання також мечі, сокири та списи. Спостерігається навмисне пошкодження мечів. Фіксується два варіанти цього звичаю: в одному, відламане вістря клинка поклали тут у похованні. У другому — відламане вістря серед поховального начиння не фіксувалося. Основні припущення про суть такого ритуалу зводяться до того, що пошкодження предметів було пов'язане з ідеєю надання таким чином «інших», «потойбічних» якостей, які витікали внаслідок необхідності поховати власника. Сокири, імовірно, були апотропеями, або мали побутове призначення.

ВИСНОВКИ

Протягом другої половини минулого століття у сарматознавстві панувала думка про неодмінну войовничість сарматських жінок. Проведене дослідження показало, що кількісні показники традиційної історіографії є занадто завищеними. Адже найбільшій відсоток жіночих поховань серед усіх військових становить 7,1 % (Подоння друга половина II—IV ст. н.е.). Основними причинами появи цього історіографічного міфу є надмірна довіра до писемних джерел, визначення статі похованих за складом поховального начиння та відсутність чітких критеріїв визначення семантики зброї у жіночих комплексах.

Огляд писемних джерел був спрямований на визначення хронології первинного сюжету та відповідне його часове співвідношення з археологічним матеріалом. У результаті було виявлено, що чисельність писемних свідоцтв традиційної історіографії є уявною, адже більшість творів є компіляцією. А базовий сюжет, наведений Геродотом, має легендарний характер та сягає своїми витокami початку VI ст. до н.е. Археологічним матеріалом ця легенда не підтвердилась. Проте вдалося виявити і підтвердити свідоцтво Платона, яке раніше у подібних дослідженнях не звучало.

Розробці авторської методики визначення семантики зброї у жіночих похованнях передував ретельний аналіз стану наукової розробки теми. Виявилось, що у дослідженнях попередників є низка запозичених одне в одного спільних прийомів, які мали негативні наслідки. Дослідження жіночих поховань зі зброєю провадилось окремо від синхронних комплексів відповідного могильника, у результаті чого втрачалась цілісна картина. Не маючи, таким чином, порівняльних орієнтирів, дослідники визнавали жіноче поховання військовим інтуїтивно. Збільшенню показників войовничості сарматок сприяло також визнання військовими порушених жіночих комплексів.

Застосування методики дозволило виробити чіткі критерії для визначення семантики зброї у кожному окремому жіночому похованні. Практичний досвід обробки археологічного матеріалу показав, що порівняння за складом, місцем фіксації, типології зброї та супутніх речей з контрольною групою (синхронні чоловічі поховання) дозволяє досить впевнено визначити утилітарну або ритуальну функцію покладення зброї у жіночі поховання. Так, з 78 жіночих поховань 12 були вилучені через порушення, сім — віднесені до спірної категорії, 33 до утилітарної функції, 26 — до ритуальної.

Чіткий розподіл жіночих поховань зі зброєю дозволив побачити особливості участі жінок у війні та ритуального використання зброї у поховальному обряді.

Узагальнюючий аналіз жіночих військових поховань показав, що жінки-воїни походили, у переважній більшості, з великих, але збіднілих родів. Сармати неохоче порушували гендерні звичаї — поховання жінок-воїнів зустрічаються у поодинокі випадках. Пов'язано це, імовірно, з поліетнічністю сарматського середовища. Жінки-воїни мали змогу реалізовувати свої жіночі функції (дружини, матері). Вікових обмежень серед жінок-воїнів не було. Останні спостереження повністю спростовують сталі відомості з писемних джерел.

У переважній більшості сармати використовували як ритуальну зброю поодинокі вістря стріл. Ритуальну семантику могли мати також мечі, сокири та списи. Варто зазначити, що ритуальне використання зброї було притаманно заможному прошарку суспільства. Виняткового гендерного забарвлення тут не спостерігається, адже подібні випадки трапляються й у

інших статево-вікових групах. Спроби визначити конкретну ритуальну функцію зброї у жіночих похованнях супроводжувались значними труднощами. Але було встановлено, що найчастіше поряд з поодинокими вістрями стріл поміщали розбите дзеркало, шматки крейди та прясельце. Сокири супроводжувались дрібними прикрасами та амулетами, рідше поряд знаходились господарські речі.

Авторська методика дозволила побачити, що у деяких похованнях водночас відбувалося поєднання утилітарної та ритуальної функцій покладення зброї. Наприклад, поряд з сагайдачним набором вістер стріл, розміщували окремо відмінне за типом поодиноке вістря стріли. Або меч жінки-воїна навмисно пошкоджували.

Порівняння показників агресивності синхронного чоловічого та жіночого населення показало, що у випадку збільшення військової активності чоловіків жінки не ставали більш войовничими. Це спостереження є одним з аргументів спростування традиційної думки, що жінки кочовиків брались за зброю через підвищення військової активності та загибель чоловіків.

Автор цілком усвідомлює, що отримані результати з часом можуть бути скореговані, адже це нормальний розвиток науки. Але на сьогодні запропонована методика дослідження жіночих поховань зі зброєю у кочових спільнотах цілком дозволяє уникнути суб'єктивного впливу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

1. Шевченко О.Б. Жінка у сарматському суспільстві – історіографія питання /О.Б. Шевченко // Записки історичного факультету. — Одеса, 2010. — Вип. 21. — С. 64—82.

2. Шевченко О.Б. Сарматська жінка за даними нарративних джерел / О.Б. Шевченко // Записки історичного факультету. — Одеса, 2011. — Вип. 22. — С. 38—57.

3. Шевченко О.Б. Жіноче жрецтво – савромати (Південне Приуралля) / О.Б. Шевченко // Науковий вісник. Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2012. — № 19 (171). — С. 110—117.

4. Шевченко О.Б. Савроматські жінки та війни (за матеріалами савроматських могильників Південного Приуралля) / О.Б. Шевченко // Науковий вісник. Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2012. — № 20 (172). — С. 203—210.

5. Шевченко Е.Б. Раннекочевнические женские погребения с оружием из Южного Приуралья (VI – IV вв. до н.э.) / Е.Б. Шевченко // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2013. — Вып. 13. — С. 25—33.

6. Шевченко О. Жіночі поховання з предметами озброєння у сарматів Північного Причорномор'я / О. Шевченко // Емінак. — 2017. — № 3 (19). — Том. 2. — С. 26—32.

7. Шевченко Е.Б. Воинственность женщин в среде ранних кочевников (по данным письменных свидетельств) / Е.Б. Шевченко // Stratum plus. — 2018. — № 3. — С. 149—165.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

8. Шевченко О. Роль жінки у сарматському суспільстві / О. Шевченко // Матеріали 63-ї звітної студентської наукової конференції історичного факультету Одеського національного Університету ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2007. — С. 76—80.

9. Шевченко О.Б. Військова справа савроматських (сарматських) жінок за письмовими джерелами / О.Б. Шевченко // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: стат. Та матеріали II Міжнар. Наук. – прак. Конф., присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (12—13 квітня 2011 р., м. Луганськ) / Під. ред. М.С. Бурьяна. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. — С. 642—648.

10. Шевченко О. Значення жінки у суспільстві сарматських племен (свідчення античних авторів – загальні тенденції) / О. Шевченко // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», присвяченої 145-річчю від дня народження Р.Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. — Чернівці - Вижниця: Черемош, 2011. — С. 543—546.

11. Шевченко Е. Антропологические свидетельства участия сарматских женщин в военных действиях / Е. Шевченко // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 64-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 22 квітня 2011 р.). — Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. — С. 86—87.

12. Шевченко О. Участь жінок у військових діях: ранньосарматська культура (Південне Приуралля) / О. Шевченко // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 20 квітня 2012 р.). — Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. — С. 39—40.

13. Шевченко Е.Б. Военная активность сарматских женщин – антропологические свидетельства / Е.Б. Шевченко // Актуальные проблемы современных социально-гуманитарных наук: материалы Всероссийской научно-практической конференции, 10—11 декабря 2011 г. / сост. С.К. Булдаков, А.А. Турыгин, Е.А. Чугунов; отв. ред. С.К. Булдаков. — Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2012. — С. 233—239.

14. Шевченко Е.Б. «Амазонки» Южного Приуралья в савроматское время: миф или реальность (историографический обзор) / Е.Б. Шевченко //

Война и военное дело в скифо-сарматском мире: материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А.И. Мелюковой (с. Кагальник, 26—29 апреля 2014 г.) / отв. Ред. д.и.н. С.И. Лукьяшко. — Ростов н/Д: Изд-во ЮНЦ РАН, 2014. — С. 407—417.

15. Шевченко О.Б. Предмети озброєння у жіночих похованнях сарматів: проблема інтерпретації / О.Б. Шевченко // Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених. — К.: Стародавній світ, 2017. — С. 70—73.

16. Шевченко О.Б. Захисні амулети з наконечників стріл у жіночих похованнях сарматів / О.Б. Шевченко // Античний Никоний и мир племен Северо-Западного Причерноморья. Материалы «круглого стола», посвященного юбилею Н.М. Секерской и 60-летию начала раскопок Никония (Одесса, 18 мая 2017 г.). — Одеса: Ирбис, 2018. — С. 77—86.

17. Шевченко О.Б. Сарматські «амазонки»: чинники, що спонукали появу історіографічного міфу, та реальність сьогодення / О.Б. Шевченко // Стародавнє Причорномор'я. Випуск XII/ Голов. ред. І.В. Немченко. — Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018. — С. 603—609.

18. Шевченко О.Б. Ритуальна функція використання предметів озброєння у жіночих похованнях сарматів – списи, мечі, сокири / О.Б. Шевченко // Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи. Збірка наукових робіт, присвячена 25-річчю кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. — Одеса: ОНУ, 2018. — С. 224—231.

АНОТАЦІЇ

Шевченко О.Б. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 — «Археологія». — Інститут археології НАН України, Київ, 2018.

Дисертація присвячена дослідженню жіночих поховань зі зброєю у сарматів. Джерельну базу роботи складають писемні, етнологічні, антропологічні та археологічні матеріали (2393 поховання). Автором була розроблена методика, яка базувалась на порівнянні складу, типу та місця фіксації зброї у жіночих похованнях з синхронними чоловічими. У результаті жіночі комплекси зі зброєю було розділено на утилітарну та ритуальну функції покладення зброї. Залучались до військової справи жінки зі збіднілих великих родів. Поодинокі вістря стріл, здебільшого архаїчні, поміщали у поховання вікових жінок з багатих, аристократичних родів з ритуальною функцією. За семантикою подібні вироби використовувались як амулети.

Ключові слова: сармати, зброя, семантика, жінка-воїн, амулет, міф, скіфи.

Шевченко Е.Б. Женские погребения с оружием у сарматов. — Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.04. «Археология». — Институт археологии НАН Украины, Киев, 2018.

Диссертация посвящена исследованию женских погребений с оружием у сарматов. Источниковедческую базу работы составляют письменные, этнологические, антропологические и археологические материалы (2393 погребения). Автором была разработана методика, основанная на сравнении состава, типа и места фиксации оружия в женских погребениях с синхронными мужскими. В результате женские комплексы с оружием были разделены на утилитарную и ритуальную функции помещения оружия. Привлекались к войне женщины из обедневших больших родов. Одиночные наконечники стрел (преимущественно архаические) помещали в погребения возрастных женщин из богатых аристократических родов с ритуальной функцией. По семантике подобные изделия использовались как амулеты.

Ключевые слова: сарматы, скифы, савроматы, ранние кочевники, оружие, семантика, женщина-воин, амулет, миф.

Shevchenko O.B. Sarmatian female graves with weapons. — Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences (philosophy doctor) in speciality 07.00.04 “Archaeology”. — Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018.

The urgent need for the comprehensive study and systematization of the entire array of femal burials with weapons in the Sarmatian cultural-historical community, both in chronological and spatial dimensions, has determined the relevance of the proposed study.

The beginning of the scientific development of the topic comes the first quarter of the last century, and thus has almost a century-long history. The first period is chronologically consistent with the beginning of the last century and lasted until 1947. At the present time, literary sources were used as the main ones, which were mostly devoted to the Sauromates. The second period begins in 1947 and lasts until 1990. The archaeological materials became the predominant source at this time. And one of the main questions asked by researchers was the existence a matriarchy or its remnants in the Sarmatian communitie. The third period began with the 90th century and continues to the present. At this time, researchers are already using a variety of sources of different kinds, as well as the information on

related disciplines. One of the main issues is the semantics of weapons in women's nomadic burials. In addition, Sarmatians are on the forefront.

From the numerous evidences of ancient authors, in actually, only two plot lines are singled out. One of them tells about the origin of the Sauromat tribe from the marriage of the Scythian guys to the Amazons, and as a result, women of this tribe traditionally lead a warlike way of life. The oldest mention of this content, preserved to our time, belongs to Herodotus and dates to the mid 5th century BC. However, vase painting suggests that this literary tradition comes to the beginning of the 6th century BC when the Greek legends about the Amazons began to be associated with the Sauromatian. In this regard, it is necessary to correlate this evidence with the archaeological material of the Sauromatian culture of that time. Today, in the Lower Don basin we know only one female (according to anthropological definition) burial with a weapon which dates to the first third of the 6th century BC. Thus, at present, the available archaeological material does not confirm the historicity of the legend, told by Herodotus. Only the philosopher Plato, who lived in the 4th century BC confidently says that he not only heard, but also knows about women soldiers living around Meotida. This evidence is confirmed by considerable archaeological material.

The author offers his own methodology based on comparing women's graves with weapons with the control group of. Synchronous men's intact burials of the corresponding burial ground. The comparative analysis is carried out according to the composition of the weapon, typology and place of fixation. An additional feature is the analysis in the control group of items located near the weapons.

Due to the proposed method became possible to reveal the features of the life of Sarmatian women which have not been watched before. Briefly the obtained results could be described as follows: into the military affairs the women from poor families, which was caused by "overpopulation" could be involved. Participation of women in hostilities depended on the traditions adopted in each separate category. In most generic groups, this kind of custom does not occur. No age limits are observed. The participation of Sarmatian women in hostilities did not restrict their implementation as a wife and mother. More often, the set of arms of women corresponded to male complexes, in most generic groups, men and women, in this case, were not divided. Situations in individual burials can be the evidence of professional orientation of women who skillfully possess rare weapons, becoming high-quality, professional warriors.

During Sarmatian Age, the arrowheads is the greatest evidence of the ritual use of weapons in the funeral ceremony. It should be noted at the outset that this custom, in the overwhelming majority, was peculiar to a wealthy and aristocratic population, while in a private environment, although it occurs, but in rare cases. The aforementioned use of the bow and arrows in the funeral ceremony begins to be actively recorded from the 4th century BC and lasts to the turn of Christ era. The most widespread (10 % of all women's complexes) was recorded for burials from the South Urals 2nd—1st centuries BC. In some tribal groups, the custom of using single arrows, in the ritual function was rather widespread.

By the turn of the Christ era the Sarmatians, as a protective amulet, used, with the rare exception, the arrowheads, which by their type were in use at the same time. After this case, in almost all of a few cases, these were archaic, ancient specimens. Interpretation of single arrows as amulets is not always unambiguous. Such arrowheads, apparently, could also serve as an ornament, a small instrument. Nevertheless, the surrounding items, for the most part, were sacred. Most often, along with the edges of the broken mirror, pieces of chalk and spindle were placed. The vast majority of women, along with which single arrowheads were found, were either mature or elderly. The average age of the deceased is between 37 and 43 years. Most of the assemblages were single. Single arrowheads are found not only in women's assemblages, such cases are often recorded in the male burial, mostly mature, rarely in adolescents and children.

Keywords: Sarmatians, woman, weapons, semantics, symbol, warrior.